

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ & ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ
Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού

ο Δομήνικος
Θεοτοκόπουλος
πριν από τον **El Greco**

3/12 | 31/3
2014 | 2015

***Ο Δομήνικος Θεοτοκόπουλος
πριν από τον El Greco***

*Βυζαντινό & Χριστιανικό Μουσείο
3 Δεκεμβρίου 2014 - 31 Μαρτίου 2015*

***Ο Δομήνικος Θεοτοκόπουλος
πριν από τον El Greco***

Για πρώτη φορά μία έκθεση επιχειρεί να ερμηνεύσει τον Δομίνικο Θεοτοκόπουλο με βάση το κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον που καθόρισε κυρίαρχες καλλιτεχνικές του επιλογές.

Η έκθεση αναπτύσσεται σε τρεις ενότητες.

Η πρώτη παρουσιάζει τη σημασία της Κρήτης για τη Βενετία τον 16ο αιώνα και χαρτογραφεί την κοινωνική, ιδεολογική και οικονομική διάρθρωση του νησιού, με εργαλείο τη σχέση πόλης-υπαίθρου.

Η δεύτερη εξετάζει τα καλλιτεχνικά φαινόμενα του ιδιαίτερου αστικού, κοσμοπολίτικου περιβάλλοντος των Κρητικών πόλεων, δίνοντας έμφαση στο πώς οι Κρητικοί ζωγράφοι επιχείρησαν να συνδυάσουν τη βυζαντινή με τη δυτική παράδοση. Η τελευταία ενότητα δομεί μία ερμηνεία για την κρητική περίοδο του Θεοτοκόπουλου, με βασικό εργαλείο την υφολογική εξέταση των έργων του και τη σύγκρισή τους με άλλα κρητικά έργα.

Ποιοι ήταν τελικά οι λόγοι που οδήγησαν τον Θεοτοκόπουλο να αναχωρήσει για τη Βενετία το Φθινόπωρο του 1567 ή την Άνοιξη του 1568;

Η Κρήτη τον 16ο αιώνα

Η Κρήτη της Βενετίας

Το βασίλειο της Κρήτης

Πρωταρχικός στόχος της Βενετίας κατά τον 16ο αιώνα ήταν ο πλήρης έλεγχος της νοτιοανατολικής Μεσογείου. Ως εκ τούτου, η Κρήτη, λόγω της γεωγραφικής και στρατηγικής της θέσης, κατέστη η σημαντικότερη αποικία της Γαληνότητας. Ένα αυστηρό γραφειοκρατικό σύστημα ρύθμιζε τη δημόσια, την οικονομική και την κοινωνική ζωή των κατοίκων του νησιού, ενώ οι υψηλά ιστάμενοι διοικητικοί υπάλληλοί του διορίζονταν απευθείας από τη μητρόπολη Βενετία.

Δρόμοι του εμπορίου

Η οικονομική παντοδυναμία και η θαλάσσια κυριαρχία της Βενετίας βασιζόνταν σε ένα δίκτυο λιμανιών και εμπορικών σταθμών.

Οι αποικίες της αποτελούσαν την κύρια αγορά της βιοτεχνικής της παραγωγής. Ο Χάνδακας ήταν το σπουδαιότερο εξαγωγικό και διαμετακομιστικό κέντρο της ευρύτερης περιοχής. Το πλέον περιζήτητο εξαγωγίμο προϊόν ήταν το κρασί, γνωστό ως Μαλβαζία, καθώς επίσης και το λάδι, το τυρί και τα σιτηρά.

Ναυμαχία της Ναυπάκτου: 7/10/1571

Η ναυμαχία ήταν το αποκορύφωμα μιας μακράς πάλης για τον έλεγχο της Μεσογείου. Διεξήχθη ανάμεσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και στον Ιερό Αντιτουρκικό Σύνδεσμο (*Sacra Lega Antiturca*), δηλαδή την Ισπανία, τη Βενετία και τον Πάπα. Κατέληξε με νίκη των χριστιανικών δυνάμεων χωρίς όμως να αποδυναμώσει δραστικά την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Η Στρατιωτική Ισχύς

Η ισχύς του βενετικού στόλου οφειλόταν

σε μεγάλο βαθμό στις γαλέρες, σκάφη ευέλικτα και πολυμορφικά. Οι τουρκικές πειρατικές επιδρομές στα παράλια της Κρήτης και η ενεργός συμμετοχή του νησιού στους βενετοτουρκικούς πολέμους απαιτούσαν στρατιωτική ισχύ και καλή οργάνωση. Η στρατιωτική δύναμη του νησιού, υπό τον πλήρη έλεγχο της Βενετίας, βασιζόταν αφενός σε μισθοφόρους κι αφετέρου σε στρατό που προέκυπτε από την υποχρεωτική στράτευση του εντόπιου πληθυσμού. Ο στρατός ήταν οργανωμένος σε πεζικό, ιππικό και πυροβολικό.

Η ύπαιθρος

Οι καλλιεργητές της γης

Ο πληθυσμός της Κρήτης ήταν κατά τα 2/3 αγροτικός. Οι πάροικοι ζούσαν προσαρτημένοι σε φέουδα. Οι απελεύθεροι

Η Κρήτη τον 16ο αιώνα

Η Κρήτη τον 16ο αιώνα

ήταν είτε μικρο-ιδιοκτήτες γης ή ακτήμονες, που καλλιεργούσαν ξένες ιδιοκτησίες. Όλοι τους ήταν επιφορτισμένοι με δυσβάσταχτες υποχρεώσεις προς τους φεουδάρχες και τη διοίκηση του νησιού. Οι απελεύθεροι γίνονταν όλο και περισσότεροι τον 16ο αιώνα, λόγω της σταδιακής αποσύνθεσης του φεουδαρχικού συστήματος.

Χωριά και ναοί της υπαίθρου

Βασικό χαρακτηριστικό της κρητικής υπαίθρου είναι το πλήθος μικρών χωριών, τα οποία συνήθως ανήκαν σε φεουδάρχες. Οι εκκλησίες της υπαίθρου μπορεί να βρίσκονταν εντός ή εκτός των οικισμών. Κτίζονταν συνήθως με έξοδα Βενετών ευγενών και φεουδαρχών, αλλά και με πρωτοβουλίες ιδιωτών μικρών και μεσαίων εισοδημάτων. Πολλές από αυτές εξυπηρετούσαν λατρευτικές ανάγκες και των δύο δογμάτων (διπλές εκκλησίες), ενώ ταυτόχρονα απέφεραν και εισοδήματα.

Οι ευγενείς και οι φεουδάρχες

Η κυρίαρχη τάξη των ευγενών, διαιρεμένη σε υποκατηγορίες, αντλούσε την ισχύ της από τη γαιοκτησία και τον έλεγχο της παραγωγής. Οι ευγενείς κατείχαν πολιτικές θέσεις και αξιώματα. Ορισμένοι πλούτιζαν από το εμπόριο. Τον 16ο αιώνα οι ευγενείς αισθάνονταν να απειλούνται από τον οθωμανικό κίνδυνο, τις πιέσεις της βενετικής διοίκησης, και την απείθεια των καλλιεργητών οι οποίοι αντιδρούσαν στην ανηλεή εκμετάλλευση.

Τα μοναστήρια της υπαίθρου

Τα μοναστήρια της υπαίθρου υπήρξαν εστίες της βυζαντινής ορθοδοξίας. Κατά τη διάρκεια της ενετικής κυριαρχίας ελέγχονταν από ισχυρούς εντόπιους φεουδάρχες. Με το πέρασμα του χρόνου, και καθώς οι δογματικές διαφορές αμβλύνονταν, ορισμένα

Η Κρήτη τον 16ο αιώνα

από αυτά απέκτησαν διπλές εκκλησίες εξυπηρετώντας τις ανάγκες όχι μόνον των ορθοδόξων αλλά και των καθολικών. Αυτή η τάση δογματικής ώσμωσης αντανακλάται στην αρχιτεκτονική και στον γλυπτικό τους διάκοσμο.

Η πόλη

Η οχύρωση των πόλεων

Οι πόλεις της Κρήτης οχυρώνονταν με δημόσιο χρήμα. Η καθιέρωση της χρήσης της πυρίτιδας και η εξέλιξη της πολεμικής τεχνολογίας (των κανονιών) οδήγησαν στην αλλαγή του τρόπου οχύρωσης και άμυνας των πόλεων και την καθιέρωση ενός συστήματος φρουρίων με προμαχώνες. Από τον 16ο αιώνα ξεκινά η σταδιακή ανανέωση των οχυρώσεων των κρητικών πόλεων-λιμανιών, υπό την εποπτεία σημαντικών ιταλών αρχιτεκτόνων και μηχανικών.

Το αστικό τοπίο

Το φρούριο των Χανίων, η ανοικτή πόλη του Ρεθύμνου και το Μεγάλο Κάστρο, το αστικό λιμάνι του Χάνδακα, συνιστούν διαφορετικές όψεις του αστικού τοπίου της Κρήτης. Ήταν πόλεις που η ζωή τους είχε κάποιες ομοιότητες με τις ιταλικές, και που οι κάτοικοί τους είχαν συνείδηση της αστικής τους ταυτότητας. Στις πόλεις αυτές η πολεοδομική οργάνωση του δημόσιου χώρου καθορίστηκε από τη βενετική διοίκηση, τόσο στις νέες οχυρώσεις, όσο και στα λιμάνια, αρσανάδες, μέγαρα, κρήνες, στρατώνες και εκκλησίες.

Η Χρονογραφία του Γεωργίου Κλόντζα: προφητεία και ιστορία

Στις σελίδες του μοναδικού αυτού χειρογράφου συνυφαίνονται η ιστορία του ανθρώπου από την έξωση των

Η Κρήτη τον 16ο αιώνα

Η Κρήτη τον 16ο αιώνα

πρωτόπλαστων έως τη Δευτέρα Παρουσία, η κατάληψη χριστιανικών εδαφών από τους Οθωμανούς, προφητείες για την τελική τους ήττα, και η ιστορία της Κρήτης.

Η εικονογράφηση καθορίζει την αφήγηση, η οποία συνοδεύεται είτε από κείμενα πρωτότυπα ή από επεξεργασμένα τμήματα βυζαντινών και ιταλικών πηγών.

Συντεχνίες, Αδελφότητες και δημόσιες τελετές

Οι επαγγελματικές συντεχνίες ήταν απλές συσσωματώσεις ομοτέχνων, ενώ οι θρησκευτικές αδελφότητες διακρίνονταν σε αδελφότητες λαϊκών ή μοναχών.

Υπήρχαν καθολικές και ορθόδοξες αδελφότητες. Κάθε συλλογικότητα διαμόρφωνε το δικό της καταστατικό για τη λειτουργία και τη διοίκησή της, είχε τον δικό της άγιο-προστάτη και δικό της ναό. Λειτουργούσαν υπό την εποπτεία των πολιτικών και εκκλησιαστικών αρχών του νησιού. Καθόριζαν την κοινωνική και

οικονομική οργάνωση των πολιτών, έπαιζαν
φιλανθρωπικό, εκπαιδευτικό και πολιτιστικό
ρόλο και, όσον αφορά τις δημόσιες
εκδηλώσεις, όφειλαν να συμμετέχουν
στις διάφορες πομπές και λιτανείες.

Τα μοναστικά τάγματα

Τα μοναστικά τάγματα στην Κρήτη
δρούσαν ως εκφραστές της καθολικής
πίστης περιορίζονταν όμως από τη βενετική
διοίκηση. Με κοινούς θρησκευτικούς
στόχους, όπως την καταπολέμηση
των αιρετικών και τον προσηλυτισμό
του λαού, είχαν έντονη κοινωνική και
φιλανθρωπική προσφορά. Μεταξύ άλλων,
ενίσχυαν την τοπική οικονομία ασκώντας
οικοδομική δραστηριότητα —οι εκκλησίες
και τα επιβλητικά συγκροτήματα που
προέκυψαν από αυτήν χαρακτήρισαν
αρχιτεκτονικά το αστικό μεσαιωνικό τοπίο.

Η Κρήτη τον 16ο αιώνα

Η Κρήτη τον 16ο αιώνα

Η θρησκεία

Η Καθολική Εκκλησία δεν μπόρεσε να επιβάλει τους όρους της Ένωσης των Εκκλησιών στην Κρήτη. Το ορθόδοξο δόγμα έμεινε ποσοτικά κυρίαρχο (95%), αλλά το καθολικό υπήρξε κυρίαρχο πολιτικά. Δογματική ώσμωση προέκυπτε από την αμοιβαία υποστήριξη των ορθοδόξων και της βενετικής διοίκησης έναντι της Καθολικής Εκκλησίας. Από την άλλη, όμως, η δογματική διαφορά γινόταν συχνά το μέσο για να εκφραστούν πολιτικές αντιπαραθέσεις που προέκυπταν από τις κοινωνικές αντιθέσεις.

Η Αντιμεταρρύθμιση

Στη σύνοδο του Τριδέντου (1545-1563) η Καθολική Εκκλησία για να αντιμετωπίσει τον προτεσταντισμό οριοθέτησε το δόγμα, αναδιοργάνωσε τους θεσμούς, τη λατρεία, τη διδασκαλία και τους μηχανισμούς ελέγχου της ορθότητας της πίστης (Ιερά Εξέταση). Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στο κήρυγμα και στην επιλογή των εικονογραφικών θεμάτων

στην τέχνη. Στην περίπτωση της Κρήτης, προτεστάντες εντοπίζονται στον Χάνδακα από τη δεκαετία του 1540, οι οποίοι μάλιστα και διώχθηκαν από την Ιερά Εξέταση.

Το αστικό φαινόμενο

Η οργάνωση των ειδικευμένων τεχνιτών του Χάνδακα σε συντεχνίες στις αρχές του 16ου αιώνα είναι η σημαντικότερη ένδειξη για τη συγκρότηση αστικής τάξης με την ιστορική σημασία του όρου. Το αστικό φαινόμενο συνοδεύτηκε από διεύρυνση του συνόλου των πολιτισμικών δραστηριοτήτων. Ωστόσο, η ανάπτυξη του φαινομένου υπονομεύτηκε από την ίδια την πολιτική της Βενετίας με αποτέλεσμα την έλλειψη ρευστότητας και την απουσία βιοτεχνικής παραγωγής.

Οι φτωχοί

«Οι φτωχοί [...] έτρωγαν συνήθως ψωμί και τυρί ή παστό ψάρι [...] τόσο για να κάνουν

Η Κρήτη τον 16ο αιώνα

οικονομία, όσο και για να παρακινούνται να πίνουν από κείνα τα δυνατά κρασιά που τους μεγάλωναν τη θέληση και τη δύναμη να δουλεύουν τραγουδώντας. Και το βράδυ πήγαιναν στο σπίτι τους παραπατώντας συνέχεια [...] προς το προάστιο του Μαρουλά [...] σε κάτι σπηλιές φτιαγμένες με χωρίσματα μέσα στον κούφιο βράχο [...] με φαγητά στα μανίκια για το δείπνο της οικογένειάς τους». Τζουάνες Παπαδόπουλος, *Στον καιρό της σχολής*, μτφρ. Ναταλία Δεληγιαννάκη.

Το Χρήμα

Έλλειψη ρευστότητας ταλαιπωρούσε την οικονομία της Κρήτης κατά το β' μισό του 16ου αιώνα. Το νομισματικό κενό στο δημόσιο λογιστικό είχε συνέπειες σε όλη την οικονομία, και πρώτα απ' όλα τη δυσκολία πληρωμών των μισθών, φόρων, δοσιμάτων και χρεών. Δυσκόλευε επίσης τα δημόσια έργα και άλλες επενδύσεις. Η συγκέντρωση χρήματος ήταν μεγαλύτερη στον Χάνδακα σε σχέση με την ύπαιθρο.

Αντιπραγματισμός

Η έλλειψη χρήματος είχε ως αποτέλεσμα πολλές συναλλαγές να πραγματοποιούνται μέσω ανταλλαγής. Το φαινόμενο είναι τόσο εκτεταμένο, ιδίως στην ύπαιθρο, ώστε είναι δύσκολο να μιλήσουμε για εκχρηματισμένη οικονομία.

Κοπές νομισμάτων ανάγκης

Σε περιόδους πολέμου κόβονταν βιαστικά και πρόχειρα νομίσματα «ανάγκης», δηλ. κέρματα χαμηλής εσωτερικής αξίας, συνήθως χάλκινα, με δυσανάλογα μεγάλη ονομαστική αξία.

Η Κρήτη τον 16ο αιώνα

Οικοτεχνία & Βιοτεχνία

Βασικά είδη, όπως τα ενδύματα, παρέμεναν στην Κρήτη προϊόντα οικοτεχνίας.

Η μεταποίηση δεν έφτασε ποτέ στο στάδιο της βιοτεχνίας, με εξαίρεση ίσως βασικά αγροτικά είδη, και ακόμα τη ζωγραφική και την ξυλογλυπτική.

Οι καταβολές του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου

Η λογιосύνη

Από τις αρχές του 16ου αιώνα σχηματίζεται στις κρητικές πόλεις ένα είδος αστικού κοσμοπολίτικου περιβάλλοντος που συνδέεται στενά με την αναγεννησιακή Ιταλία. Για τις ανάγκες του έντυπα βιβλίου στην ελληνική αλλά και σε άλλες γλώσσες έφταναν στην Κρήτη από τη Δυτική, κυρίως, Ευρώπη καθώς τυπογραφεία δεν υπήρχαν στην Κρήτη. Εκτός από τα βιβλία που κάλυπταν τις ανάγκες της Εκκλησίας, έντυπα λογοτεχνικά και ιστορικά διοχετεύονταν στο ανώτερο στρώμα της κρητοβενετικής διοίκησης, σε εμπόρους, λόγιους και ευγενείς με σημαντικές βιβλιοθήκες, όπως οι Καλλέργηδες και ο Φραγκίσκος Μπαρότσι.

Οι παραγγελιοδότες

Η παραγωγή των φορητών εικόνων στην

Κρήτη τον 16ο αιώνα αυξήθηκε, καθώς η εικόνα από αντικείμενο λατρείας μετατράπηκε και σε συλλεκτικό και εμπορεύσιμο έργο. Οι ιδιαίτερα μεγάλες παραγγελίες ώθησαν στη δημιουργία πολλών εργαστηρίων ζωγράφων, πλούσια στελεχωμένων. Σύμφωνα με τις αρχειακές πηγές, η πελατεία τους δεν περιοριζόταν μόνο σε έλληνες ορθοδόξους, αλλά εκτεινόταν και σε καθολικούς διαφόρων κοινωνικών τάξεων και επαγγελματιών, που ζούσαν τόσο στην Κρήτη, όσο και εκτός νησιού.

Η ζήτηση για Κρητικές εικόνες

Από τα τέλη του 15ου αιώνα η φήμη των κρητικών ζωγράφων απλώθηκε εκτός Κρήτης σε διάφορες περιοχές, όπως στο Άγιον Όρος, στα Βαλκάνια, στις Δαλματικές ακτές, στην Ιταλία, στη Φλάνδρα, στην Ισπανία και στο Σινά. Διακόσμησαν ναούς που ανεγέρθηκαν από τις ακμάζουσες κοινότητες των Ρωμιών και παράλληλα δέχονταν παραγγελίες από

ιδιώτες. Διατηρούσαν δικά τους εργαστήρια, ενώ άλλοι μαθήτευσαν σε αναγνωρισμένους ιταλούς ζωγράφους, επιζητώντας να ξεφύγουν από τα στενά πλαίσια της Κρήτης.

Δύο ζωγραφικές παραδόσεις

Η διαρκής επαφή των κρητικών ζωγράφων με σύγχρονα ιταλικά έργα και με ιταλούς ζωγράφους που εργάζονταν στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, και η μετακίνησή τους στην Ιταλία, όπου έρχονταν σε επαφή με τα καλλιτεχνικά ρεύματα της Δύσης, είχε ως συνέπεια την εξοικείωση και τον εμπλουτισμό του θεματολογίου τους από την ιταλική εικονογραφία. Ανέπτυξαν έτσι δύο διαφορετικές τεχνοτροπίες στη θρησκευτική ζωγραφική: ο ένας ακολουθούσε τη βυζαντινή παράδοση (*maniera greca*) και ο άλλος τη δυτική (*maniera latina*).

**Οι καταβολές
του Δομίνικου Θεοτοκόπουλου**

*Οι καταβολές
του Δομίνικου Θεοτοκόπουλου*

Η ζωγραφική πριν τον Θεοτοκόπουλο

Από τον 15ο αιώνα κρητικοί ζωγράφοι επιχείρησαν να συνδυάσουν τη *maniera greca* με τη *maniera latina* σε ένα ενιαίο ύφος ώστε να προωθηθεί η πολιτική της Ένωσης των Εκκλησιών. Στα παραδοσιακά στοιχεία ενέταξαν φυσιοκρατικές λεπτομέρειες και ένα είδος γεωμετρικής προοπτικής.

Ο τρόπος με τον οποίο τα ετερόκλητα στοιχεία συγχωνεύθηκαν ποικίλει ανάλογα με τον ζωγράφο και την εποχή. Το α΄ μισό του 16ου αιώνα υπήρξε μια κρίσιμη περίοδος για την εξέλιξη αυτής της αναζήτησης.

Τα χαρακτηριστικά ως πρότυπα

Η ευρύτατη διείσδυση δυτικών χαλκογραφιών με θέματα θρησκευτικά και κοσμικά σε εικόνες κρητικών καλλιτεχνών έχει επισημανθεί ήδη από τις αρχές του 16ου αιώνα. Κυκλοφορούσαν ευρέως στο νησί είτε μεμονωμένα, από περιηγητές, διανοούμενους, θρησκευόμενους, είτε με οργανωμένο εμπόριο. Η έκταση και η χρήση στοιχείων

τους, ωστόσο, καθοριζόταν από την παιδεία και το προσωπικό ύφος του κάθε καλλιτέχνη.

Ζωγραφίζοντας εκ του φυσικού

Η φυσιοκρατική απόδοση και η εικονογραφική και τεχνοτροπική πρωτοτυπία, βασικές αρχές της Αναγέννησης, απασχόλησαν τους κρητικούς ζωγράφους. Σε κάποια έργα τους απεικόνισαν τοπία ή εφάρμοσαν επιλεκτικά τη γεωμετρική προοπτική. Το αποτέλεσμα δεν αναιρεί συνήθως τις βασικές αρχές της βυζαντινής ζωγραφικής. Πολύ λίγες είναι οι περιπτώσεις όπου το αποτέλεσμα μοιάζει με ζωγραφική εκ του φυσικού.

Η ιδιοτυπία της ζωγραφικής του Γεωργίου Κλόντζα

Ο Γεώργιος Κλόντζας, σύγχρονος του Θεοτοκόπουλου και λόγιος, δημιούργησε

*Οι καταβολές
του Δομίνικου Θεοτοκόπουλου*

*Οι καταβολές
του Δομίνικου Θεοτοκόπουλου*

προσωπικό ύφος που χαρακτηρίζεται από επινοητικότητα και δραματικότητα. Ξεχώρισε για τις πρωτότυπες συνθέσεις του, μικρογραφικές, πολυπρόσωπες, με πολλές επιμέρους σκηνές που αποτελούν μέρη ενιαίων αφηγήσεων. Πολλά από τα έργα του σχετίζονται με προβλήματα της εποχής, όπως οι δογματικές διαμάχες ή και η οθωμανική απειλή. Ο Κλόντζας προβάλλει συχνά με αγωνία το μήνυμα της ενότητας των Εκκλησιών, αλλά και την πεποίθηση ότι τελικά μόνο η Θεία Πρόνοια θα σώσει την ανθρωπότητα.

Δομήνικος Θεοτοκόπουλος

Δομήνικος Θεοτοκόπουλος

Ο Δομήνικος Θεοτοκόπουλος γεννήθηκε το 1540 ή το 1541. Όταν ο πατέρας του, ο φοροεισπράκτορας Γεώργιος Θεοτοκόπουλος, πέθανε το 1556 ο Δομήνικος τέθηκε υπό την προστασία τού κατά δέκα χρόνια μεγαλύτερου αδελφού του, του τελωνειακού Μανούσου Θεοτοκόπουλου. Ως εκ τούτου ο Δομήνικος ανήκε στην κοινωνική τάξη των *cittadini*, δηλ. των κατοίκων της πόλης που ασκούσαν δημοσιοϋπαλληλικά ή ελεύθερα επαγγέλματα. Αναχώρησε για τη Βενετία το Φθινόπωρο του 1567 ή την Άνοιξη του 1568, ενώ πέθανε στο Τολέδο στις 7 Απριλίου του 1614.

Η ιδιοτυπία του ύφους του Θεοτοκόπουλου

Μέχρι σήμερα αποδίδονται με βεβαιότητα στην κρητική περίοδο του Θεοτοκόπουλου τρία έργα: ο *Ευαγγελιστής Λουκάς*,

η Προσκύνηση των Μάγων και η Κοίμηση της Θεοτόκου. Όλα απηχούν το μοναδικό ζωγραφικό ύφος του Δομίνικου, το οποίο, αν και πηγάζει από την τεχνοτροπία της *maniera latina*, διαφέρει πολύ από εκείνο των άλλων κρητικών ζωγράφων της γενιάς του. Ο Θεοτοκόπουλος προσπάθησε να ομογενοποιήσει τα ασύμβατα μεταξύ τους βυζαντινά και δυτικά στοιχεία δημιουργώντας έναν ενιαίο χώρο. Ενοποίησε τον χώρο με τον φωτισμό και το χρώμα —ατμοσφαιρική προοπτική— ενώ χρησιμοποίησε επιλεκτικά τη γεωμετρική προοπτική, καθώς αυτή δεν ήταν συμβατή με το υπερβατικό στοιχείο. Και στα τρία αυτά έργα το χρώμα συμβάλλει καθοριστικά στα περιγράμματα των μορφών και διαφοροποιεί αισθητά κάθε φορά την υφή της ζωγραφικής επιφάνειας. Οι έντονες χρωματικές αντιθέσεις απαλείφονται με τη χρήση γήινων κυρίως χρωμάτων σε θερμές αποχρώσεις. Διαβαθμίζονται λεπτομερώς οι τονικότητες, και με μια μη ορατή πηγή φωτός ο χώρος φωτίζεται πιο ρεαλιστικά και

δραματικά. Με τον Θεοτοκόπουλο η *maniera latina* οδηγείται στο απώτατο όριό της.

Ο Ευαγγελιστής Λουκάς ζωγραφίζει την Παναγία

Η μέριμνα του Θεοτοκόπουλου για τον συγκεκριισμό της βυζαντινής παράδοσης και της δυτικής ζωγραφικής σε ενιαίο χώρο είναι εμφανής. Τα ρεαλιστικά στοιχεία—το σκαμνί και το κουτί με τα χρώματα, το κάθισμα, τα μαλλιά του Ευαγγελιστή, αλλά κυρίως η στάση του σώματός του—συνδέονται άρρηκτα με τα υπερβατικά στοιχεία της βυζαντινής παράδοσης, όπως η εικόνα της Θεοτόκου που ζωγραφίζει ο Ευαγγελιστής και το χρυσό βάθος. Η γεωμετρική προοπτική και ο σκιοφωτισμός που ανταγωνίζονται για τη συμβολή τους στη δημιουργία του χώρου, μαρτυρούν έργο πιο πρώιμο από την *Προσκύνηση των Μάγων* και την *Κοίμηση της Θεοτόκου*.

Δομήνικος Θεοτοκόπουλος

Η Προσκύνηση των Μάγων

Ο Θεοτοκόπουλος, ο οποίος πειραματιζόταν πιθανώς ταυτόχρονα προς διαφορετικές κατευθύνσεις, ανάλογα και με τις παραγγελίες του, είχε μαθητεύσει και σε ιταλό δάσκαλο, όπως αποδεικνύει το συγκεκριμένο έργο. Σε αυτό, μέσω του υποβλητικού φωτισμού και της χρωματικής ενότητας, επιχειρεί να συνθέσει έναν ρεαλιστικό χώρο που, ωστόσο, παραμένει υπερβατικός. Η συμβολή της γεωμετρικής αλλά και της ατμοσφαιρικής προοπτικής στη σύνθεση του χώρου δημιουργεί, όπως και στον Ευαγγελιστή Λουκά, μεγάλη ένταση. Αν και η σύνθεση ενοποιείται τελικώς μέσω του χρώματος, παρατηρείται δυσαρμονία στην απόδοση του χώρου: η Παναγία μοιάζει να ίπταται, οι δύο ομάδες στο πρώτο επίπεδο είναι ασύνδετες μεταξύ τους, το τοπίο του βάθους λειτουργεί αυθύπαρκτα. Τα στοιχεία αυτά συνηγορούν στη χρονολόγηση του έργου πριν από την *Κοίμηση*.

Κοίμηση της Θεοτόκου

Η εικόνα της Σύρου είναι το πιο ολοκληρωμένο έργο που σώζεται από την κρητική περίοδο του Θεοτοκόπουλου. Στο βυζαντινό πρότυπο έχουν ενσωματωθεί αρμονικά καίρια δυτικά στοιχεία (Μετάσταση Θεοτόκου, Άγιο Πνεύμα, κηροπήγια). Οι μορφές διαθέτουν φυσικότητα, όγκο, και κινούνται άνετα στον χώρο, ενώ το χρώμα και ο φωτισμός συνδέουν σε μια ολότητα τα γήινα με τα επουράνια. Η σκηνή μοιάζει εξίσου υπερβατική και ρεαλιστική. Το έργο είναι πιθανότατα το τελευταίο από τα τρία σωζόμενα έργα της κρητικής περιόδου. Την υπόθεση αυτή ενισχύει και η προτίμησή του για την υπογραφή «Δομήνικος Θεοτοκόπουλος ο δείξας» —στη θέση της προγενέστερης «Χειρ Δομνίκου»— η οποία μαρτυρεί λογισύνη και εκφράζει μια ολοκληρωμένη καλλιτεχνική προσωπικότητα.

Δομήνικος Θεοτοκόπουλος

Δομίνικος Θεοτοκόπουλος

Δείπνος ο Μυστικός: ένα συγγενές ύφος

Η υψηλή ποιότητα του έργου δεν μπορεί να εκτιμηθεί πλήρως στις μέρες μας, εξαιτίας της φθοράς στη ζωγραφική επιφάνεια.

Πάντως είναι εμφανές ότι

ο ζωγράφος συμμεριζόταν την αντίληψη και τις επιλογές του Θεοτοκόπουλου ως προς τη συγχώνευση βυζαντινών και δυτικών στοιχείων: Κατασκευάζει έναν ενιαίο χώρο ως προς τη γεωμετρία και τον φωτισμό. Το αποτέλεσμα ισορροπεί τον ρεαλισμό με την υπερβατικότητα. Η εικόνα φανερώνει ζωγράφο με ισχυρή προσωπικότητα και προσεγγίζει περισσότερο από κάθε άλλη το ύφος του Δομίνικου.

Η αναχώρηση

Γιατί ένας καταξιωμένος ζωγράφος έφυγε από την Κρήτη χωρίς να επιστρέψει σε αυτήν ποτέ; Για ποιον λόγο σώζεται τόσο μικρός αριθμός έργων από την κρητική του περίοδο; Πέρα από τους προσωπικούς του λόγους και τη φιλοδοξία, οι πνευματικές

και καλλιτεχνικές του αναζητήσεις δεν μπορούσαν να ευδοκιμήσουν στον Χάνδακα όπως άλλωστε δείχνει το ιδιαίτερο ύφος των έργων του και η εξέλιξή του. Στην απόφαση της αναχώρησης συνέβαλαν ενδεχομένως και ο στενός κύκλος των παραγγελιοδοτών αλλά και οι θρησκευτικές του πεποιθήσεις —ο Θεοτοκόπουλος σε κάθε περίπτωση είχε διαρρήξει σε μεγάλο βαθμό και πριν από την αναχώρησή του τους δεσμούς του με την κρητική καλλιτεχνική παράδοση.

ΦΟΡΕΙΣ ΔΑΝΕΙΣΜΟΥ ΕΡΓΩΝ

Εφορείες Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων

Α΄, ΣΤ΄, ΚΓ΄, ΚΕ΄,

Εφορείες Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

2n, 4n, 8n, 10n, 13n, 18n, 20n, 21n, 28n

Μουσεία-Πινακοθήκες

Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών & Μεταβυζαντινών

Σπουδών της Βενετίας, Ιταλία

Museo Correr, Βενετία, Ιταλία

Museum of the Old Orthodox Church, Σαράγεβο, Βοσνία

Ερζεγοβίνη

*

Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου

Αρχαιολογικό Μουσείο Ρεθύμνου

Εθνική Πινακοθήκη - Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου

Ιστορική & Εθνολογική Εταιρία της Ελλάδος - Εθνικό

Ιστορικό Μουσείο

EKIM/ Ιστορικό Μουσείο Κρήτης

Μουσείο Αντιβουνιώτισσας, Κέρκυρα

Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

Μουσείο Ζακύνθου

Μουσείο Παύλου και Αλεξάνδρας Κανελλοπούλου

Μουσείον της Πόλεως των Αθηνών - Ίδρ. Βούρου-Ευταξία

Ναυτικό Μουσείο Κρήτης

ΦΟΡΕΙΣ ΔΑΝΕΙΣΜΟΥ ΕΡΓΩΝ

Ναυτικόν Μουσείον της Ελλάδος
Νομισματικό Μουσείο
Πινακοθήκη Δήμου Κερκυραίων
Πολεμικό Μουσείο
Μουσείο Μπενάκη
Μουσείο Μπενάκη - Πινακοθήκη Ν. Χατζηκυριάκου-Γκίκα

Βιβλιοθήκες

Biblioteca Nazionale Marciana, Βενετία, Ιταλία
Oesterreichisches Nationalbibliothek, Βιέννη, Αυστρία

*

Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων
Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος
Βιβλιοθήκη Κοινωφελούς Ιδρύματος Αλέξανδρος Ωνάσης

Ιερές Αρχιεπισκοπές – Μητροπόλεις – Μονές

Καθολική Αρχιεπισκοπή Αθηνών
Ι. Αρχιεπισκοπή Κρήτης – Μουσείο Αγ. Αικατερίνης
των Σιναΐτών
Ι. Μ. Άρτης / Ενοριακός Ι. Ν. Αγ. Δημητρίου Άρτης
Ι. Μ. Γορτύνης & Αρκαδίας / Ι.Μ. Απεξζανών Ηρακλείου
Ι. Μ. Κώου & Νισύρου

I. M. Σύρου
I. M. Ιβήρων, Άγιον Όρος
I. M. Παντοκράτορος, Άγιον Όρος
I. M. Πλατυτέρας, Κέρκυρα
I. N. Αναστάσεως, Α΄ Δημοτικό Κοιμητήριο Κέρκυρας

Συλλογές

Δήμος Ρεθύμνης
Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης
Ιδιωτική Συλλογή Παναγιώτη Κόκκα
Ιδιωτική Συλλογή Μαριάννας Λάτση
Ιδιωτική Συλλογή Αναστασίας Οικονομοπούλου

ΦΟΡΕΙΣ ΔΑΝΕΙΣΜΟΥ ΕΡΓΩΝ

**ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΕΚΘΕΣΗΣ
BYZANTINO & ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ**

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΟΠΤΕΙΑ-ΓΕΝΙΚΟΣ ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΣ
δρ Αναστασία Λαζαρίδου
Διευθύντρια

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΘΕΣΗΣ
δρ Καλλιόπη-Φαίδρα Καλαφάτη, Νίκος Καστρινάκης,
Νικόλας Κωνστάντιος, δρ Αντώνης Μπεκιάρης,
Νίκη Παπασπύρου, Άρτεμις Σταματέλου

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΣ – ΜΟΥΣΕΙΟΓΡΑΦΙΚΟΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ
Σπύρος Νάσaiνας

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΕΡΓΩΝ
BYZANTINO & ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ
Γλυπτά: Ελένη Ζαρίκου
Εικόνες: Βαγγέλης Αρμπιλιάς, Νάντια Αποστολίδου,
Μάρθα Αρβανίτη, Μαρία Κουλουριώτου,
Αριστούλα Μέρμηγκα, Τζένη Περδικάρη, Σοφία Τζαβάρρα,
Ρένα Τσιβγούλη, Μαρία Φιλιππούση, Ελευθερία Χριστάκη
Μικροτεχνία: Νίκος Μυλωνάς, Θανάσης Καβάσης,
Βασίλης Μπακάλης
Πίνακες: Αγγελική Καλαμίτση, Γιούλη Δόσκαρη
Υφασμα: Δάφνη Φίλιου
Χάρτσα: Ιωάννα Στεφανή, Άρτεμις Καμπουράκη,
Βάσω Παπακώστα

**ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΕΠΑΦΕΣ
ΜΕ ΦΟΡΕΙΣ ΤΗΣ ΙΤΑΛΙΑΣ**
δρ Άννα Πιανάλτο

ΚΕΙΜΕΝΑ-ΛΕΖΑΝΤΕΣ

δρ Καλλιόπη Φαίδρα Καλαφάτη, Νίκος Καστρινάκης,
Νικόλας Κωνστάντιος, δρ Αναστασία Λαζαρίδου,
δρ Αντώνης Μπεκιάρης, Νίκη Παπασπύρου

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

δρ Γιασμίνα Μωυσείδου

ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ

Michael Ελευθερίου, δρ Γιασμίνα Μωυσείδου

ΓΡΑΦΙΣΤΙΚΟΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ

Γιάννης Σταυρινός, Γιώργος Σουπιός

ΕΙΚΑΣΤΙΚΟΣ ΧΑΡΤΗΣ

Ζάχη Τζιουβάρα

ΦΩΤΟΓΡΑΦΟΙ (ΒΧΜ)

Γιώργος Χρας

ΑΝΑΡΤΗΣΕΙΣ ΕΡΓΩΝ

Νάντια Αποστολίδου, Μάρθα Αρβανίτη,
Βαγγέλης Αρμπιλιάς, Μανόλια Γρηγορίου,
Γιούλη Δόσκαρη, Ελένη Ζαρίκου, Θανάσης Καβάσης,
Αγγελική Καλαμίτση, Άρτεμις Καμπουράκη,
Γιώργος Κορκόβελος, Μαρία Κουλουριώτου,
Δημήτρης Μαργαριτώφ, Αριστούλα Μέρμηγκα,
Βασίλης Μπακάλης, Νίκος Μυλωνάς, Βάσω Παπακώστα,
Τζένη Πεردικάρη, Ιωάννα Στεφανή, Σοφία Τζαβάρα,
Ρένα Τσιβγούλη, Δάφνη Φίλιου, Ελευθερία Χριστάκη

ΑΣΦΑΛΕΙΑ ΕΡΓΩΝ
DAËS - London Market Insurance Brokers

ΨΗΦΙΑΚΕΣ ΕΚΤΥΠΩΣΕΙΣ - ΕΝΗΜΕΡΩΤΙΚΑ ΛΑΒΑΡΑ
Αλέκος Μπεξεριάνος

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
Στάθης Γκότσης, Πάνος Βοσνίδης, Ράνια Φατώλα,
Ζάχη Τζιουβάρα

ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ – ΠΡΟΒΟΛΗ
BYZANTINO & ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ
Μάγδα Ζήνδρου, Έλενα Μπέτζου, Κατερίνα Χόινα
ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
Σπύρος Βάλβης, Βίκυ Δημητροπούλου,
Γιάννα Μπόντια, Γιάννα Τσούκα

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ – ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ
Βασιλική Μάρκου, Δώρα Κανακάκη,
Μίνα Τερζοπούλου, Πόπη Τζανετή
ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΕΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ
Κωνσταντίνα Αρμενιάκου, Χριστίνα Βέλλιου,
Ελίνα Γρηγορίου, Σπυριδούλα Καρδαρά, Λένα Πέττα

ΦΩΤΙΣΜΟΙ
Γιάννης Τσώνης, Σωτήρης Τσώνης

ΤΕΧΝΙΚΗ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ
Πέτρος Καλόφωνος, Γιάννης Χατζηχρήστος

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΕΚΘΕΣΗΣ ΒΧΜ

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΕΚΘΕΣΗΣ ΒΧΜ / ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

VIDEO (ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΒΟΛΗ ΤΗΣ ΕΚΘΕΣΗΣ)
ΣΚΗΝΟΘΕΣΙΑ-ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑ-ΜΟΝΤΑΖ : Ολυμπία Κάππου /
ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ: Βίκυ Δημητροπούλου / Βοήθος
ΣΚΗΝΟΘΕΤΗ: Ολυμπία Αγγέλη / ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:
Κωνσταντίνος Κωτσής / ΠΡΩΤΟΤΥΠΗ ΜΟΥΣΙΚΗ: Ashley
Charles / POST-PRODUCTION: Μπάμπης Πετρίδης /
Παίζει ο Σπύρος Βάλβης

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ευχαριστούμε θερμά τους

Όλγα Γκράτζιου
*Ομότιμη καθηγήτρια Βυζαντινής Αρχαιολογίας
Πανεπιστημίου Κρήτης*

Στέφανο Κακλαμάνη
*Καθηγήτρια Νεοελληνικής Φιλολογίας
Πανεπιστημίου Κρήτης*

Κλεάνθη Σιδηρόπουλο
Αρχαιολόγο-Νομισματολόγο

για την επιστημονική συμβολή τους
στην πραγματοποίηση της έκθεσης

***Ο Δομήνικος Θεοτοκόπουλος
πριν από τον El Greco***

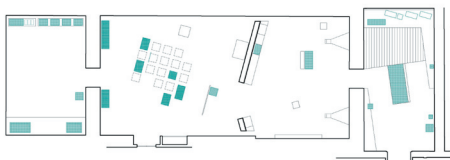
Α. Η ΚΡΗΤΗ ΤΟΝ 16^ο ΑΙΩΝΑ
Η ΚΡΗΤΗ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ
Η ΥΠΑΙΘΡΟΣ / Η ΠΟΛΗ
αίθουσα περιοδικών εκθέσεων

Β. ΟΙ ΚΑΤΑΒΟΛΕΣ
ΤΟΥ ΔΟΜΗΝΙΚΟΥ ΘΕΟΤΟΚΟΠΟΥΛΟΥ
Μέγαρο Δουκίσσης Πλακεντίας, 1ος όροφος

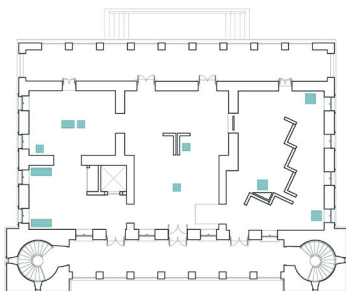
Γ. ΔΟΜΗΝΙΚΟΣ ΘΕΟΤΟΚΟΠΟΥΛΟΣ
Μέγαρο Δουκίσσης Πλακεντίας, 1ος όροφος

Κατόψεις Εκθεσιακών Χώρων

Α. ΑΙΘΟΥΣΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ ΕΚΘΕΣΕΩΝ (Ρ)

Β-Γ. ΜΕΓΑΡΟ ΔΟΥΚΙΣΣΗΣ ΠΛΑΚΕΝΤΙΑΣ ΧΩΡΟΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ ΕΚΘΕΣΕΩΝ - 1ος ΟΡΟΦΟΣ (D1)

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΕΝΤΥΠΟΥ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ
δρ Γιασμίνα Μωυσείδου

ΚΕΙΜΕΝΑ
δρ Καλλιόπη Φαίδρα Καλαφάτη, Νίκος Καστρινάκης,
Νικόλας Κωνστάντιος, δρ Αναστασία Λαζαρίδου,
δρ Αντώνης Μπεκιάρης, Νίκη Παπασπύρου

ΓΡΑΦΙΣΤΙΚΟΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ
Γιάννης Σταυρινός

ΓΡΑΦΙΣΤΙΚΗ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ
Γιώργος Σουπιός

Copyright © 2014
Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού
Βυζαντινό & Χριστιανικό Μουσείο
Βασ. Σοφίας 22, 10675 Αθήνα
Τηλ. +30 2132139500, + 30 2132139572, Fax: + 30 2107231883
e-mail: info.bma@culture.gr / url www.byzantinemuseum.gr

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ & ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ
Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού

Βασ. Σοφίας 22, 10675 Αθήνα - Τηλ. : 2132139500 - 2132139572
e-mail: info.bma@culture.gr - www.byzantinemuseum.gr

ΜΕΓΑΣ ΧΟΡΗΓΟΣ

ΧΟΡΗΓΟΙ

ΧΟΡΗΓΟΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ

THE TOC
TIME OF CHANGE

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Ταμείο
Περιφερειακής
Ανάπτυξης

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης